

פרק ג' מדוע התעלם קלאוזביץ מבינין הכוח?

הגנרל הפרוסי קרל מריה פון קלאוזביץ (1780-1831) חיבר את **על המלחמה**, יצירת המופת המקיפה והמוערכת ביותר בתחום ההגות הצבאית במאתיים השנים האחרונות. בחיבורו זה דן קלאוזביץ אמנם בתופעת המלחמה מהיבטה התיאורטי-פילוסופי, אך עם זאת יש בחיבורו צדדים מעשיים ועדכניים ששיני הזמן לא נגסו בהם.

קלאוזביץ לא פרסם את כתביו ולא הספיק לערוך אותם. דבר זה נעשה על-ידי אשתו לאחר מותו הפתאומי ממגפת כולירה בגיל 51. העובדות הביוגרפיות החשובות לענייננו, הן השתתפותו באופן פעיל במלחמות נפוליאון מהצד הפרוסי, מאוחר יותר בצד הרוסי ולבסוף חזרתו לצבא הפרוסי כראש מטה של קורפוס. הוא ניהל את האקדמיה הצבאית בברלין במשך 12 שנים, והיה ראש מטה ארמיה. קלאוזביץ שירת בשירות פעיל עד למעבר החד לצבאות הלאומיים ההמוניים, ששינו באופן מהותי את נקודת ההתבוננות על תופעת המלחמה. שני פרטים נוספים, חשובים לענייננו, הם: חשיפתו האפשרית לדעותיו ומשנתו של הפילוסוף עמנואל קאנט בתחילת המאה ה-19; והעובדה שהוא עסק בבינין הכוח באופן פעיל כעוזרו של פון שרנהורסט ברפורמה שעברה על הצבא הפרוסי בשנת 1808.

החידושים העיקריים של קלאוזביץ עסקו בשני ממדים – המדיני והנפשי. הוא ביקר קשות את גישת קודמיו, שניסו להפוך את תיאורית המלחמה למדע מדויק. שני הממדים, שאותם הוא מדגיש בכתביו, מבטאים את העליונות הברורה והמוחלטת של המדינה על הכוח הצבאי. עליונות זו באה לביטוי בכך שקלאוזביץ קבע כי למלחמה אמנם יש דקדוק פנימי משלה אך היא נעדרת היגיון השייך למדינה. בממד הנפשי הגדיר קלאוזביץ את מושג 'החיכוך' כבסיס להבנת האקראיות, המקריות והמזל, ומכאן שתופעת המלחמה לא יכולה להיות מדע מדויק.

גישתו המחקרית, היא שילוב היסטורי ופילוסופי. הוא ביצע היקשים על סמך תצפיות היסטוריות ותצפיות אישיות, ופרשנות שלו לגאונותו של נפוליאון.

בסקירה זו התבססתי בעיקר על הספרים הבאים: **על המלחמה – מדריך קצר לקלאוזביץ**, בעריכתו ופרשנותו של רוג'ר אשלי לאונרד;¹ עזר גת, **מקורות המחשבה הצבאית המודרנית**; יהודה ואלך, **תורות צבאיות**; והשלמות ובירורים של נקודות בעייתיות בגירסה האנגלית המלאה של הספר **על המלחמה**, בתרגומו של קולונל גרהאם משנת 1940.²

הטענה: בניין הכוח אינו שייך ל'מלחמה עצמה'

[...] בדומה להקמת הכוחות ולאיוונם בטרם שיעשה בהם שימוש, גם התחזוקה היא תנאי הכרחי תמיד. אך מנקודת ראות דקדקנית, כל הפעילויות הקשורות למלחמה בדרך זו חייבות להיראות תמיד כהכנות ללחימה ותו לא [...] משום כך יש בידינו מלוא ההצדקה להרחיק אותם ואת על שאר פעילויות ההכנה מתחומה של אומנות המלחמה במשמעה המצומצם [...] אם רוצים אנו לשמור על העיקרון הראשון בכל תיאוריה – הרחקת כל הגורמים הזרים.³

קלאוזביץ כורך את תחזוקת הכוחות והקמת הכוחות ואיוונם תחת הכותרת של 'ההכנות למלחמה', ומכאן שאין לשייך אותם לתופעת המלחמה עצמה. בלשון מודרנית ניתן לבטא זאת כך: קיום הכוח ובניינו אינם מעניינה של המלחמה, אליבא דקלאוזביץ. מכיוון שכך, גם העיסוק התיאורטי חייב להיות מופרד בהתאם: [...] הפעילויות הכרוכות במלחמה מתחלקות לשני סוגים עיקריים: ההכנות למלחמה והמלחמה עצמה. מכיוון שכך הבחנה זו חייבת להיעשות גם בתיאוריה...בהכנות המלחמה עוסקים בהקמת כוחות הצבא, בהכשרתם ובתחזוקתם... תורת המלחמה עצמה עוסקת בשימוש באמצעים אלו, משהוכנו... היא תובעת תוצאות בלבד, כלומר, ידיעת התכונות העיקריות של האמצעים הקיימים בעין.⁴

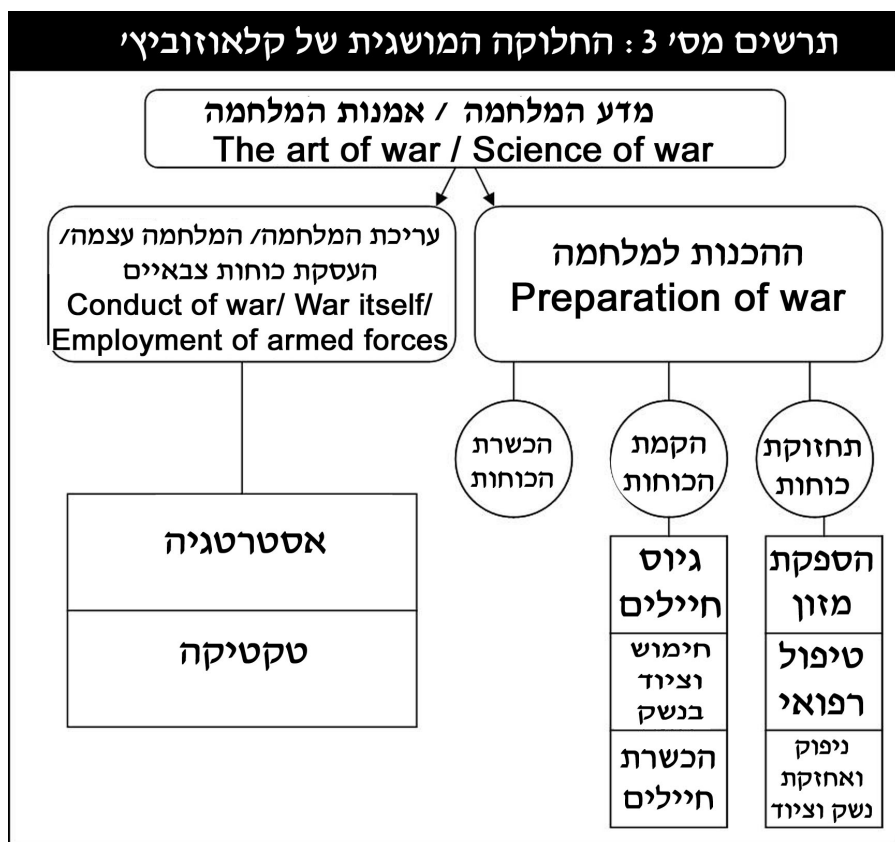
ההיגיון שבטענה

הערה זו של קלאוזביץ זכתה לביקורת נוקבת מצד מפרשיו.⁵ אנסה להתחקות אחר ההיגיון שהוביל את קלאוזביץ למסקנה זו. שני עקרונות מתודולוגיים מנחים את קלאוזביץ בעבודתו: האחד, "העיקרון הראשון בכל תיאוריה – הרחקת כל הגורמים הזרים";⁶ האחר, הוא בירור והפרדה של המושגים השונים באותה תיאוריה ופרימת הקשר ביניהם. "[...] עניינה הראשון של כל תיאוריה הוא להפריד בין מושגים ורעיונות שנתערבבו זה בזה והסתבכו, כביכול [...]".⁷ הבהרת המושגים השונים

וקביעה כי בעיני קלאוזביץ 'בניין הכוח' שייך ליגורמים הזרים, תסביר את טענתו. ראשית, להבהרה המושגית. קלאוזביץ מחלק את 'אמנות המלחמה' (The Art of War) או 'מדע המלחמה' (Science of War), לשני רכיבים: האחד, הוא 'ההכנות למלחמה' (Preparation for War); והאחר, הוא 'עריכת המלחמה' (Conduct of War) או 'המלחמה עצמה' (War itself) או 'העסקה של כוחות צבאיים' (Employment of Armed Forces). את 'עריכת המלחמה' הוא מחלק ל'אסטרטגיה' ו'טקטיקה'. את 'ההכנות למלחמה' מחלק קלאוזביץ לתחזוקת כוחות צבא ולהקמת כוחות ואימונם בטרם קרב.

אמנות המלחמה, הנחלקת ל'הכנות למלחמה' ו'המלחמה עצמה', מוגדרת כ" [...] אומנות השימוש באמצעי לחימה נתונים, והשם המתאים ביותר לכך הוא עריכת מלחמה. מאידך [...] שייכות לתחומה של אומנות המלחמה כל הפעילויות הקיימות עקב קיומה של המלחמה, ולכן גם עצם הקמת הצבא, כלומר, גיוס חיילים, חימושם

תרשים מס' 3 : החלוקה המושגית של קלאוזביץ

בנשק, ציודם והכשרתם.⁸ כלומר, כלל מעשה המלחמה חבוי תחת הכותרת 'אמנות המלחמה'.

יעריכת המלחמה נחלקת לאסטרטגיה וטקטיקה. **הטקטיקה** היא: "[...] תכנון המלחמה וניהולה [...] תכנון הקרבות הבודדים הללו וניהולם בפני עצמם, וזו של צירופם זה לזה, על-פי תפיסת המטרה הסופית של המלחמה [...]". **האסטרטגיה**, "היא התורה של שימוש בקרבות למען מטרת המלחמה", בעוד שהטקטיקה היא "התורה של שימוש בכוחות צבא בקרב".⁹

ה'הכנות למלחמה', מוגדרות כ"הקמת כוחות צבא, הכשרתם ותחזוקתם..."¹⁰ **תחזוקת הכוחות**, מוגדרת: "הנושאים האחרים השייכים לתחום התחזוקה בלבד, הם הספקת מזון, טיפול רפואי, ניפוק ואחזקה של נשק וציוד".¹¹ **הקמת כוחות**, מוגדרת: "[...] עצם הקמת הצבא, כלומר, גיוס חיילים, חימושם בנשק, ציודם והכשרתם".¹² כלומר, כאן קלאוזביץ מתייחס ומגדיר את תחומי העיסוק הרווחים בבניין כוח צבאי.

אם נרצה להשליך ולהבין את החלוקה והסיווג של קלאוזביץ למושגים עכשוויים נראה שהוא חילק את אמנות המלחמה **להפעלת הכוח ולבניין הכוח וקיומו**. את הפעלת הכוח סיווג קלאוזביץ לטקטיקה ולאסטרטגיה. המונח טקטיקה זהה כאן במשמעו למונח הרווח היום, בעוד שאסטרטגיה – לא. כיום, המושג 'אסטרטגיה' נחלק ל'אסטרטגיה רבתי' ו'אסטרטגיה צבאית'. האסטרטגיה הצבאית כיום מכילה את בניין הכוח והפעלתו, בעוד המושג אסטרטגיה אצל קלאוזביץ מכיל ושווה למושג של 'הפעלת הכוח' בכל הרמות. לאחר ההבהרה המושגית יש לברר את קשרי הגומלין בין הרכיבים השונים, על מנת להבין את התמונה המלאה.

קלאוזביץ מגדיר את יחסי הגומלין בין 'ההכנות למלחמה' ו'המלחמה עצמה' כמערכת שבין רכיביה קיים קשר שבו הדומיננטיות ניתנת לחימה. מתקיים יחס דיאלקטי בין שני הרכיבים. הלחימה דורשת מ'ההכנות' תוצאות בלבד, המהוות עבורה נקודת מוצא להפעלת הכוח. **בסיפא, בניין הכוח מהווה את פוטנציאל העוצמה הגלומה בכוח; הוצאתו לפועל ומימושו מותנים במיומנות ההפעלה של המצביא.**

הדומיננטיות של הלחימה נובעת מהעובדה שהיא מהות המלחמה; כל השאר הוא פועל היוצא מהם.

המלחמה פירושה לחימה, פשוטו כמשמעו, הואיל והלחימה בלבד היא הגורם היעיל בפעילות המורכבת הקרויה, במשמעה הרחב, מלחמה.¹³

או: [...] הקרב הוא פעולת המלחמה הממשית היחידה, וכל השאר אינו אלא הנספח אליו [...] ¹⁴

הסכמה עם משפטים אלה תבהיר את כל שאר הנושאים [...] ישנו אמצעי אחד ויחיד – הלחימה [...] ככל שיופיעו בתוכה דברים שונים ומשונים שאינם קשורים במישרין בלחימה – בכל זאת, תמיד נובע ממושג המלחמה, שכל התופעות המתגלות בה נובעות מן הלחימה [...] ¹⁵

הקביעה הראשונה בהקשר של בניין הכוח היא, ראש לכול, שיש לו קשר ללחימה:

[...] משום כך, כל שקשור בכוחות הצבא – כל הקשור בהקמתם, בתחזוקתם ובהפעלתם – שייך לתחום הפעילות הצבאית [...] כל פעילות המלחמה קשורה, אפוא בהכרח בקרב, במישרין או בעקיפין. את החייל מגייסים, מלבישים ומאמנים [...] רק כדי שילחם בזמן הנכון ובמקום הנכון. ¹⁶

אולם, הדומיננטיות של הלחימה היא הקובעת והיא המכתיבה את סדר הדברים:

[...] לכן, אם כל חוטי הפעילות הצבאית מוליכים אל הקרב נקשור את כולם כאשר נקבע את סדר הקרבות. רק מסדר זה ומביצועו נובעות התוצאות, ולא במישרין מן התנאים שקדמו להן. ¹⁷ בין בניין הכוח להפעלתו מתקיימת דיאלקטיקה עם עדיפות להפעלת הכוח: [...] הלחימה היא הקובעת כל דבר הנוגע לנשק ולציוד, ואלו, בתורם, משפיעים על צורות הלחימה. לכן, ישנה פעילות גומלין בין השניים. ¹⁸ מפעיל הכוח מקבל את תוצאות עבודת 'ההכנות למלחמה' כנתון וכנקודת מוצא להפעלה מוצלחת:

[...] תורת המלחמה עצמה עוסקת בשימוש באמצעים אלו, משהוכנו [...] היא תובעת תוצאות בלבד. כלומר, ידיעת התכונות העיקריות של האמצעים הקיימים בעין. ¹⁹

מכאן, נובעת גם הקביעה האחרונה בהקשר זה, שלפיה תוצאות הקרב לא נקבעות באופן ישיר מ'ההכנות למלחמה' אלא מהמלחמה עצמה – דהיינו, הקרב. תוצאות הקרב או הקרבות מותנות במימוש הפוטנציאל הגלום בבניין הכוח והכנותו, באמצעות מיומנות ההפעלה או הגאונות של המצביא.

לאחר הבירור המושגי מבהיר קלאוזביץ כי 'בניין הכוח' או 'ההכנות למלחמה' הם

גורם זר למלחמה עצמה במשמעות עכשווית של הפעלת הכוח.

[...] למרות זאת, הלחימה, כשלעצמה, נותרת בגדר פעילות מיוחדת במינה, בייחוד משום שהיא מתנהלת בתוך מיוחד במינו, כלומר בסביבה של סכנה.²⁰

אלמנט הסכנה המוחשית, שאינו קיים בבניין הכוח, הוא היוצר את המהות והטבע של הלחימה עצמה. אלמנט הסכנה הביא את קלאוזביץ להרחיב ולתת את המשקל הראוי ליסוד הנפשי שבלחימה. בדברו על החלק הנפשי אמר:

[...] למרות שבספרים נאמר על הדברים הללו מעט או כלום, בכל זאת הם שייכים לתיאוריה של אומנות המלחמה [...] ככל כלל הקשור בכוחות החומריים, חייבת התיאוריה לקבוע גם מהו חלקם של הכוחות הנפשיים [...] ²¹.

מכאן ש'ההכנות למלחמה', הנעדרות את אלמנט הסכנה, הן זרות למלחמה במובנה המצומצם

[...] אך מנקודת ראות דקדקנית, כל הפעילויות הקשורות במלחמה בדרך זו חייבות להיראות תמיד כהכנות ללחימה ותו לא [...] משום כך יש בידנו מלוא ההצדקה להרחיק אותם ואת שאר פעילויות ההכנה מתחומה של אומנות המלחמה במשמעה המצומצם [...] ²².

הכיוון השני להתחקות אחר ההיגיון של קלאוזביץ הוא דרך הממד השני, מעבר לנפש – הוא המדינה. טענתו של קלאוזביץ היא: כי למעשה, המלחמה היא קרב אחד גדול של המדינה. בניין הכוח בתוך אותו 'קרב גדול' הוא עניינה של המדינה ולא של המצביא. מכאן, שהמצביא, מפעיל הכוח, מקבל את בניין הכוח כאילוץ וכנתון ועליו למצות אותו כמיטב יכולתו.

"אם נראה את המדינה ואת כוח הצבא שלה כיחידה אחת, יהיה זה אך טבעי אם נשער לעצמנו שגם המלחמה אינה אלא קרב אחד גדול, ²³ טוען קלאוזביץ.

אמנם, ישנן דרכים רבות להשיג את התכלית המדינית, אבל הקרב הוא האמצעי היחיד. המדינה היא היוצרת את המסגרת שבתוכה מתנהלת המלחמה משום שהיא

נובעת מתנאים חברתיים ומיחסים אלה, ומשום כך כפופה המלחמה לאותם תנאים, והם השולטים בה ומעצבים את אופייה. אך דברים אלה אינם שייכים למלחמה עצמה ואין הם אלא תנאים נתונים.²⁴

לא רק שהמדינה מתחמת את מסגרת המלחמה. המדינה היא שמספקת את התכלית ואת היעד, ובהתאם את גודל המאמץ שיושקע.

[...] התכלית המדינית, בהיותה המניע המקורי למלחמה, תהיה קנה

המידה הן לקביעת מטרותם של הכוחות הצבאיים והן לכמות המאמץ שיש לעשותו.²⁵

אין הכוונה כאן רק להגדרת המאמץ באירוע המלחמתי הבודד. המדינה היא שקובעת את גודל המאמץ בכלל – דהיינו, את העוצמה הכוללת ובתוכה את הכוח הצבאי ואת המאמץ הנדרש למקרה נתון.

הכלל הראשון הוא להיכנס לשדה הקרב עם צבא חזק ככל האפשר [...] באמצעות עדיפות מספרית ניכרת אפשר להשיג כל דבר אפשרי [...] אמונה זו חייבת לתת אותותיה בהכנות למלחמה [...] מידתה של עוצמה מוחלטת זו תיקבע בידי הממשלה [...] חייב, ברוב המקרים, המצביא, העתיד לפקד על כוחות אלה, לראות את גודלם המוחלט כנתון [...] ²⁶.

המדינה היא שקובעת את 'העוצמה המוחלטת', דהיינו את בניין הכוח הצבאי. עוצמה זו מהוות את נקודת המוצא למצביא. המצביאות שלו תדע למצות את הפוטנציאל שהעמידה לרשותו המדינה:

העוצמה בנקודה המכרעת תלויה בעוצמתו המוחלטת של הצבא, ובמימונות הפעלתה.²⁷

במשפט קצר זה מסכם קלאוזביץ את מהות יחסי הגומלין והתלות בין בניין הכוח להפעלתו, כאשר החוליה המחברת היא המצביא ותלותן של התוצאות במימונות ההפעלה שלו. אין משמעות ל'עוצמה המוחלטת' של המדינה אם היא לא נמצאת במקום ובזמן המתאימים יחסית לאויב שניצב מול עוצמה זו. [...] תמצית היכולת האסטרטגית מתגלית בהקצאת האמצעים למאורע גדול זה, בכישרון המתגלה בקביעת המקום והזמן, בהכוונת הגייסות ובניצול ההצלחה.²⁸

ההסבר

המצביא – המדינה והנפש

המצביא הצבאי הוא הנמען העיקרי של **על המלחמה**. המצביא נתון בצבת שבין המדינה לבין הנפש – שני הממדים שהם פרי חידושו של קלאוזביץ. הממד המדיני הוא שקובע את היעד ואת תכלית המלחמה, כביטוי ליומרה הלאומית. הם בתורם קובעים את 'העוצמה המוחלטת' הנדרשת על מנת לממש יעד זה. 'העוצמה המוחלטת', בהקשר הצבאי שלה, מתבטאת בבניין הכוח הצבאי. המדינה קובעת גם יעד חלקי, ובהתאם לכך היא תקבע גם 'עוצמה יחסית', הנגזרת

מתוך 'העוצמה המוחלטת'. המצביא מקבל את היעד ואת העוצמה המוחלטת או היחסית כנתון שעמו עליו לתמרן, על מנת לממש באמצעות הכוח הצבאי את היעד שנקבע לו.

מנגד, ציינו כבר שמהות המלחמה היא הלחימה והקרב. תוצאות הקרב ניזונות מהרכיב הנפשי, לא פחות מהרכיב החומרי. לפיכך, תוצאות הקרב מאופיינות באקראיות, במקריות ובמזל. המצביא חייב להיות מודע לתופעה זאת שאינה ברת שליטה מבחינתו.

כלומר, המצביא נתון בצבת של המדינה המניחה לפתחו את הצבא כתוצר מוחשי של תפיסתה הביטחונית. תוצאות הקרב, מונחות גם הם לפתחו, כתוצר מוחשי המונע על-ידי כוחות נפשיים בלתי נשלטים על ידו.

גאונות המצביא, היא לתמרן ולממש את היעד שאליו כוון בין שני הווקטורים הללו: המדינה ותוצריה; הנפש ותוצריה. אם הייתה המלחמה 'קרב גדול' של המדינה אזי היה צורך להכליל בתוכה את בניין הכוח, שהוא מעניינה ואחריותה. פעם, שקלאוויץ העביר את שרביט אמנות המלחמה למצביא, וצמצם את מובנה רק להפעלת הכוח, אזי ברור שאין להכליל בתוכה את בניין הכוח.

ואלך: מענה לסכמאטיות

פרופ' יהודה ואלך תוהה אף הוא להתעלמותו של קלאוויץ מתחום בניין הכוח, קיומו והכנתו. את ההתעלמות מקיום הכוח, מנסה ואלך להסביר בעובדה שהצרפתיים שיחררו את צבאותיהם מהמעמסה הכבדה של אספקת הכוחות משיזמו את שיטת ההחרמות. סיבה פסיכולוגית נוספת, אותה מונה ואלך, היא המחלוקת שהייתה לקלאוויץ עם בני דורו וקודמיו, שדגלו בשיטות הסכמאטיות והגיאומטריות, ואולי במקרה זה הרחיק קלאוויץ לכת.²⁹ כמו כן, לטענת ואלך לא חשב קלאוויץ על הגיוס הטוטאלי של הפוטנציאל הכלכלי לאומי, שהוא המאפיין את בניין הכוח הצבאי של המדינה. בכך, גם התעלם מהמשמעויות הארגוניות הנובעות מצבאות המונים.³⁰

רוג'ר אשלי לאונרד, העורך והמקדים של **על המלחמה**, טוען:

בעולם האובייקטיבי של 'התנגשות בין שני גופים עוינים' העסיקו את קלאוויץ ביותר גורמי ההלם וההפתעה. אכן, התעסקותו הרבה בגורמים אלה יש בה כדי להסביר מדוע זנח את נושא החימוש, הואיל ומוות, סבל ופחד נותרים בעינם – לפחות במישור האישי – יהיו כלי הנשק אשר יהיו.³¹

אם נשליך מה'חימוש', שהוא רק אחד מהרכיבים בבניין הכוח לגבי כלל בניין הכוח נוכל להבין את עמדתו של אשלי.

צמצום המושג 'אסטרטגיה'

לאונרד מוצא את עבודתו של קלאוזביץ חלקית בכך שהוא צמצם את מובנה של האסטרטגיה, עסק רק בלחימה היבשתית ודן רק במדינות בעלות גבול משותף: "...הפגם כאן הוא בצמצום מובנה של 'האסטרטגיה' אך ורק לניצולם של קרבות, ומכאן נובע הרעיון, שהמערכה הצבאית היא האמצעי היחיד להשגת היעדים האסטרטגיים."³² צמצום מובנה של האסטרטגיה להפעלת כוח בלבד מוציא מתוכה בהכרח את בניין הכוח.

התמקדות בעיקר

עבודתו של קלאוזביץ הייתה כנראה – לדעת לאונרד – מוגבלת מראש בהיקפה, על מנת שיוכל להתמקד בעיקר מנקודת מבטו. כפי שהיא לא עסקה בבניין הכוח, היא הגבילה את עצמה לעיסוק וחקירת הלוחמה היבשתית בלבד; וכך היא הוגבלה גם למלחמה בין מדינות הגובלות זו בזו, למרות שיש אזכורים מועטים יחסית לחיל משלוח.

השפעת ההשכלה

הוא גורס גם שקלאוזביץ נחשף למשנתו של הפילוסוף עמנואל קאנט, ובהסתמכו עליה טען כי קיימת צורת אב-טיפוס של מלחמה, שלקראתה יש לכוון את כל המבצעים הצבאיים. על דרך חשיבה זו ראה קלאוזביץ את המלחמה כאידיאל שלפיו יש למדוד כל פעילות צבאית.³³ קלאוזביץ חיפש, ולדעתו איתר, את התוצר המזוקק של המלחמה בדמותה של הלחימה, ואת כל מה שהפריע לתוצר מזוקק זה הניח בצד.

התייחסויות של קלאוזביץ' לבניין הכוח

למרות כל המוסבר לעיל, התייחס קלאוזביץ בכתביו, באופן חלקי, לרכיבים השונים של בניין הכוח. הסקירה הבאה תמצה התייחסויות אלה בחתך רכיבי בניין הכוח.

תורת הלחימה

קלאוזביץ ייחס חשיבות רבה לתיאוריה הצבאית, מתוך הבנה שהיא הבסיס לתורת הלחימה, ובתנאי שתהיה זאת תיאוריה ראויה ואיכותית והיישום שלה יהיה מושכל.

היציבות של התיאוריה מול האירועים החולפים הם אלה המעניקים לה את כוחה וסמכותה:

[...] בכל מקרה של ספק, היצמד לתכנית המקורית ואל תיטוש אותה בטרם הגעת למסקנה ברורה שיש צורך בכך. עלינו להאמין באמונה שלמה, שעקרונות בדוקים היטב, סמכותם היא הרבה ביותר, גם כאשר אנו מצויים תחת השפעתם המסחררת של אירועים חולפים [...] ³⁴. זאת, בתנאי שתיאוריה זו מוצתה כהלכה "...המחקר הוא ניתוח מעמיק של הנושא, המניב ידע מדויק. ואם עורכים אותו ביחס לתוצאות הניסיון יביא להכרות מעמיקה עם הנושא." ³⁵ השימוש בתיאוריה צריך שיהיה מושכל ובתנאי שימשמש למה שהתיאוריה כיוונה אליו:

[...] כל החפץ ללמוד דבר מה מן התיאוריה יוכל לראותה כאמת המידה הטבעית לכל תקוותיו וחששותיו כדי שיתקרב אליה היכן שיוכל או היכן שיצטרך [...] ³⁶.

התיאוריה יכולה להיות לרועץ אם לא מיישמים אותה כהלכה. היא עלולה לגרום לשיתוק במקום, לפעולה ההפוכה שצריכה לקרות:

[...] ניסתה הטקטיקה להעניק למנגנונים של חלקיה השונים אופי של סדר כללי [...] הוליד אופי זה צבאות אל שדה הקרב, אך תחת שיוביל הדבר לפעולה חופשית של השכל, הביא ליצירת צבא הדומה לאוטומט [...] ככל שהוסיפו וירבו להגות בנושא המלחמה כן ניכר הצורך הדחוף בתמיכתם של עקרונות וכללים קבועים [...].

קלאוזביץ מנמק את הצורך בתיאוריה ומגדיר את הקריטריונים לאיכותה כאשר תכליתה, היא שמושיות לצורך עריכת מלחמה. הקריטריונים הם: חקירת הנושאים המרכיבים את המלחמה; הבחנה ברורה בין הרכיבים שנראים בראייה ראשונית שלובים זה בזה; הסברה של תכונות האמצעים; והצבעה על ההשפעות המסתברות שלהם. קלאוזביץ מציין גם, מה התיאוריה לא אמורה לעשות:

[...] הפתח השני הנפתח באפשרות של יצירת תיאוריה, מקורו בתפיסה

הגורסת שאין התיאוריה חייבת להיות דווקא הוראת פעולה. ³⁷

היקף הכוח הצבאי

קלאוזביץ חווה את המעבר מצבאות שכירים, מקצועיים וקטנים יחסית, לצבאות המוניים, עממיים וגדולים במידה ניכרת. בהמשך לגישתו הפילוסופית הוא נמנע, ובצדק, מלנקוב בסדר הגודל הרצוי להיקפו הכמותי של הצבא, כמו שעשו קודמיו,

אותם הוא ביקר על כך. קלאוזביץ קבע שלוש קביעות משמעותיות בהקשר לגודל הצבא: העובדה שהמדינה על-פי יכולתה ומאוייה היא שקובעת את גודל הצבא; 'שפעת הכוחות', היא הגורם המשמעותי ביותר להכרעה; וחלקו של המצביא וחשיבותו לאור הקביעות הללו.

הממד המדיני, הוא אחד החידושים החשובים והמשמעותיים בספרו **על המלחמה**: "התכלית המדינית, בהיותה המניע המקורי למלחמה, תהייה קנה המידה הן לקביעת מטרותם של הכוחות הצבאיים והן בכמות המאמץ שיש לעשותו."³⁸ על מנת להסיר ספק מגדיר קלאוזביץ באופן מפורש ושולל מהצבא את העיסוק בתחום ששייך למדינה: "[...] הקווים המנחים של המלחמה יותוו תמיד בידי הממשלה כלומר בידי גוף מדיני, ולא בידי גוף צבאי."³⁹ המדינה הקובעת את היעד והתכלית של המלחמה היא גם המספקת את המקורות לעוצמתו של הכוח הצבאי, וכזאת היא עצמה מהווה חלק ממקורות העוצמה שלה:

[...] למעשה הארץ, על שטחה ואוכלוסייתה, אינה רק המקור של כל כוח צבאי, היא עצמה מהווה חלק בל ייפרד מן הגורמים הפעילים במלחמה, בכך שהיא מספקת את זירת המלחמה ומשפיעה עליה השפעה ניכרת.⁴⁰

'שפעת הגייסות', היא הקביעה המשמעותית השנייה בהקשר זה. קלאוזביץ טוען כי זהו הגורם המשמעותי ביותר בהפעלת כוח צבאי לשם השגת הכרעה:

[...] העדיפות המספרית היא הגורם החשוב ביותר בקביעת תוצאות הקרב, אלא שעליה להיות גדולה דה הצורך להטות את הכף. הכלל הראשון הוא להיכנס לשדה הקרב עם צבא חזק ככל האפשר [...]. באמצעות עדיפות מספרית ניכרת ניתן להשיג כל דבר אפשרי [...].

אולם, אין די בהפעלת הכוח; בנייתו היא שקובעת את העוצמה המוחלטת של הכוח הצבאי:

[...] אמונה זו חייבת לתת אותותיה בהכנות למלחמה [...] מידתה של עוצמה מוחלטת זו תיקבע בידי הממשלה [...] חייב, ברוב המקרים, המצביא, העתיד לפקד על כוחות אלה, לראות את גודלם המוחלט כנתון [...].⁴¹

אולם, אין די בעוצמה מוחלטת. לעיתים לא ניתן להשיגה. למצער, טוען קלאוזביץ, יש לפחות לבטא עוצמה יחסית בנקודת ההכרעה:

[...] האסטרטגיה עוסקת אך ורק בקרבות. הגורמים היחידים שיש להם חשיבות אמיתית, הם **העדיפות המספרית וריכוז הכוח בנקודת**

ההכרעה.⁴²

את החוכמה כיצד למצות את העוצמה המוחלטת כך שהיא תתבטא בנקודת ההכרעה הוא משאיר לתפקידו של המצביא. המצביא, המקבל את העוצמה המוחלטת כנתון וכאילוץ, נדרש למיומנות גבוהה הרבה יותר בהפעלת הכוח:

ולמצביא לא נותר – אם לא ניתן להגיע לעדיפות מוחלטת – אלא להשיג עדיפות יחסית בנקודת ההכרעה, על-ידי הפעלת כוחות מיומנת.⁴³ [או בלשונו של קלאוזביץ עצמו:] תמצית היכולת האסטרטגית מתגלית בהקצאת האמצעים למאורע גדול זה, בכישרון המתגלה בקביעת המקום והזמן, בהכוונת הגייסות ובניצול ההצלחה.⁴⁴

מבנה הכוח

קלאוזביץ, כעד ליצירתם של הצבאות ההמוניים, נפעם מהתופעה והקדיש לה תשומת לב ניכרת בכתביו. הוא העדיף צבאות אלה, תמך בהם ושלל את צבאות שכירי החרב, השייכים, לטעמו, למשטר ישן העתיד להתמוטט. הוא ראה בשכירי החרב את הניוון של אמונת המלחמה. ההמונים סיפקו לתופעת המלחמה את הלהט העממי והלאומי שהיה חסר לצבאות המקצועיים. הלהט ליבה את האלימות הטמונה בלחימה והביא אותה לדרגת האלימות המתחייבת מטבעה.

קלאוזביץ הניח כי החייל הוא אדם לוחם. הנחה שנייה, היא שהאומה היא שפעה של בני אדם לוחמים בכוח. מכאן, שעוצמת לחימה מרבית מצריכה שכל בני האדם יוכשרו להיות לוחמים:

ככלל יש לראות את המלחמה העממית כפריצה של הגורם הצבאי מתוך תחומיו המיושנים – [...] שיטת גיוסי החירום, הגידול העצום בשפעת הצבאות [...] החלת שירות חובה כללי [...] וחימוש האומה כולה.⁴⁵[...]

קלאוזביץ היה מודע היטב לנקודות התורפה של הצבא העממי. לצבא זה הוא שייך 'תכונות טבעיות' בעוד שלצבא סדיר צריך שיהיו 'סגולות צבאיות':

[...] סגולות צבאיות הן תכונותיהם של צבאות סדירים בלבד [...] בהתקוממויות עממיות תופסות את מקומן התכונות הטבעיות.

הוא גם ידע להגדיר כשיריות נדרשות ומשימות רצויות מכל סוג שמרכיב את הצבא, ואף הציע מבנה מיטבי של צבא:

אסור להשתמש במגויסי חירום וביחידות של איכרים חמושים נגד

עיקר צבאו של האויב [...] יש לארגן את חימוש העם בגופים גדולים ובאורח שיטתי יותר, בסיועו של כוח קטן מן הצבא הסדיר. הדבר יעניק למגויסי החירום מראית עין של צבא סדיר ויאפשר להם לצאת למבצעים גדולים יותר [...] ⁴⁶

אמצעי לחימה

קלאוזוביץ הכיר בחשיבותם של אמצעי הלחימה להתפתחות הלחימה. אולם, הוא ידע לסייג זאת במשקל הנמוך שהוא ייחס לחשיבותם. הסיבה לכך נובעת מכך, שלדעתו מהות המלחמה וטבעה לא משתנים באופן משמעותי כתוצאה משינוי או התקדמות אמצעי הלחימה:

התפתחות הנשק חוללה שינויים גדולים בצורות הלחימה. אולם מושג

הלחימה, ויהא הרכבו אשר יהא, עומד בעינו. ⁴⁷

לא רק מהות המלחמה אינה משתנה, גם **מהות ההכרעה**, המושגת באמצעות השמדת היריב, לא משתנה כתוצאה מפיתוח אמצעי לחימה:

התקדמותם הרצופה של שיפורים בכלי הנשק היא עדות מספקת לכך,

שהנטייה להשמיד את היריב, המונחת ביסודו של מושג המלחמה,

אינה משתנת בשום אופן עם התקדמות התרבות. ⁴⁸

קלאוזוביץ הכיר את ההשפעה ההדדית שבין אמצעי הלחימה לצורת הלחימה, אך הוא קבע באופן מפורש את הדומיננטיות של הלחימה:

הלחימה היא הקובעת כל דבר הנוגע לנשק ולציוד, ואלו בתורם,

משפיעים על צורת הלחימה. לכן, ישנה פעילות גומלין בין השניים. ⁴⁹

הסיבה שקלאוזוביץ טוען כך, היא מהות עבודתו והשלטנות של המרכיב הנפשי על החומרי בתופעת המלחמה. כל רכיב חומרי במעשה המלחמה הוא בעל יכולת להשתוות לצד השני או ליריב, בעוד שהרכיב הנפשי הוא בלתי מתוכנן ובלתי נצפה:

[...] בימינו, כה רב השוויון בין הצבאות בכל הנוגע לנשק, לציוד

ולהכשרה, עד כי אין הבדל ניכר בין הטוב שבהם לבין הגרוע. ⁵⁰

כך, טוב יעשה בונה הצבא בהשגת עליונות חומרית או לפחות שוויון, אך מוטב שלא יתעלם מהרכיב הנפשי שבלחימה, זה שיקבע את תוצאת הקרב.

הכשרות ואימונים

קלאוזוביץ ציין והרחיב בסגולות ובתכונות הנדרשות מהמפקד ומהלוחם. תכונות נדרשות אלו נובעות בעיקר מטבעה ומהותה של הלחימה שבמלחמה. על המפקד

הלוחם להיות בעלי כוח נפשי, שכלי וגופני. עליו להפגין יציבות, איתנות ושליטה עצמית גבוהה, כל זאת עם התכונה הנדרשת של התמצאות בשטח.

הכושר השכלי, הנפשי והגופני, הם הדרושים למפקד הלוחם. הכושר השכלי מוסבר:

[...] מעשה המלחמה שתוצאותיו כה ברורות וכה פשוטות, לעולם לא

יוכל להצליח הצלחה ניכרת בידי אנשים שכוח תבונתם אינו יוצא דופן

[...] לקצין דרוש כושר ניפוי מסוים המושג רק באמצעות הכרת אנשים

ועניינים ויכולת שיפוט טובה [...] ⁵¹.

כוח זה לבדו לא יצליח ויש לצרף לו את הכושר הנפשי והגופני:

המלחמה היא נחלת המאמץ והסבל הגופני. על מנת שלא יכריעו את

האדם תחתם, יש צורך בכוח גופני ונפשי ידוע [...] ⁵² נפש חזקה היא

הנפש שאינה מאבדת את שיווי משקלה אפילו במצב של ריגוש עז

ביותר [...] ⁵³.

ולבסוף, הכוח השלישי הנדרש הוא הכוח הגופני:

צבא במלוא כוחותיו הגופניים, המורגל עקב אימוניו למחסור

ולעייפות [...].

רק צירוף ושילוב של שלושת הכוחות הללו יבטיחו את איכותו של המפקד

הלוחם.

התכונות הבאות, שאותן מציין קלאוזביץ, הן האיתנות והיציבות תוך הבחנה בין

השתיים:

איתנות מציינת את עמידותו של הרצון בפני כוחה של מהלומה אחת,

ויציבות – בפני שורה רצופה של מהלומות [...].

למפקד מסגל קלאוזביץ את תכונת ההתמצאות בשטח אותה הוא מגדיר:

סגולה שכלית, הקרויה התמצאות בשטח. זו היכולת ליצור במהירות

תמונה גיאומטרית מדויקת של כל שטח קרקע.

תכונה זאת צריכה להיות מפותחת ככל שמתקדם המפקד בסולם הדרגות:

אין זה אלא טבעי שהתחום ליישומו של כשרון זה חייב להתרחב עם

העלייה בדרגה. ⁵⁴

תכלית ההכשרה והאימונים, היא לצמצם עד כמה שניתן את 'תופעת החיכוך',

שהמושגה על-ידי קלאוזביץ. צמצום זה יכול לבוא רק בעקבותיו של ניסיון קרבי

ממשי:

האם אין בנמצא [...] שיש בכוחו להפחית את החיכוך הזה? יש רק אחד

[...] זהו הרגל הצבא להילחם. הרגל מעניק עוצמה לגוף בעת מאמץ רב,

לנפש – בעת סכנה רבה, ולשיקול הדעת – נוכח הרשמים הראשונים
 [...] ⁵⁵.

בהעדר יכולת להבטיח ניסיון קרבי, באים האימונים וההכשרות, שתכליתם לגשר
 עד כמה שניתן על פער זה:

בין אם הוא כוח טבעי ובין אם הוא נרכש – אשר ייצור אדישות
 כלפיהם [...] נהפך האדם מיד למכשיר מלחמה נאות. ⁵⁶
 כל זאת, עם האזהרה של קלאוזביץ כי האימונים אינם מהווים תחליף לניסיון
 הקרבי: "תמרונים בעת שלום אינם אלא תחליף קלוש לעומת הניסיון הממשי
 במלחמה."

קלאוזביץ מגדיר גם את שיטת האימון הנכונה, בעיקר למפקדים, השמה דגש על
 שלושה הכוחות הנדרשים מהמפקד – תבונתו, נפשו וכוחו הפיזי. אלה לדבריו:
 [...] יביאו לכלל פעולה את כוח השיפוט, את יישוב הדעת ואף את
 הדבקות במשימה של כל מפקד ומפקד [...] אפילו ראה אותם פעם
 אחת לפני כן, הוא מכיר אותם במקצת. הדברים אמורים אפילו
 בעייפות גופנית. נחוץ לתרגל אותם יותר למען ההרגל הנפשי מאשר
 למען ההרגל הגופני. ⁵⁷

סיבה טובה נוספת לאימונים ולהכשרות מביא קלאוזביץ כרכישת ביטחון עצמי
 ורכישת מיומנות שיצמצמו את האפקט שנוצר בעקבות תופעת החיכוך:
 [...] לרכוש ביטחון עצמי ומומחיות בו באמצעות אימונים. סגולתו
 הצבאית של הצבא יכולה לנבוע משורה של מלחמות ושל ניצחונות
 גדולים ואימון הצבא באורח נמרץ ככל האפשר [...] מידה מסוימת של
 שינון רציני יכולה לשמר את הסגולות הצבאיות לזמן ממושך אך אין
 ביכולתה ליצור אותן [...] ⁵⁸.

ההכשרה אינה באה במקום תכונות מולדות, אך ביכולתה לפתח אותן:
 [...] איש אינו יכול להיות מצביא מצטיין אם נולד בלי כוח נפשי של
 העזה [...] כמה ייותר מתכונה מלידה זו, שפותחה ומותנה בתהליך
 החינוך ובניסיונות החיים. ⁵⁹

גם המחשבה ניתנת לפיתוח ולשכלול באמצעות תרגול מתאים:
 [...] המפקד במלחמה נתון לחסדיו של מעשה שיפוט עדין אשר,
 בהתבססו על מהירות התפיסה ועל הכשרת המחשבה מגיע כמעט
 מאליו למסקנה הנכונה. ⁶⁰

סיכום – בניין הכוח על-פי קלאוזביץ'

קלאוזביץ התעלם בכוונת מכוון מבניין הכוח הצבאי כחלק מהחקר המעמיק שלו על תופעת המלחמה. טענתו היא כי בניין הכוח הצבאי אמנם קשור למלחמה, אולם רק בשלב ההכנות אליה, ולכן יש לראות בתחום זה גורם זר שיש להרחיקו מהדיון על המלחמה.

ההיגיון שהנחה את קלאוזביץ הוא מתודולוגי ומהותי. בהגדירו תיאוריה איכותית, הוא קבע שתכליתה היא לברר ולהפריד את הרכיבים השונים הסובבים את התופעה הנחקרת. לאחר ההפרדה ובירור של כל רכיב יש להשאיר רק את הרכיבים הנוגעים ישירות לעצם הנושא הנחקר.

בעיני קלאוזביץ, **פעולת הלחימה היא מהות המלחמה**. הלחימה מתאפיינת ומושפעת בעיקר מגורמים נפשיים, כמו אומץ לב, פחד, חרדה, העזה ועוד. השפעות אלה מביאות לכך שתוצאות הקרב הן בלתי נצפות מראש ותלויות בגורמים נפשיים, לא פחות מגורמים חומריים. בניין הכוח הצבאי לא מושפע מגורמים נפשיים אלה. טבעו שונה, מכאן שהוא זר לתופעת המלחמה ולכן אין לדון בו באותה מסה.

מעבר להסבר של קלאוזביץ עצמו, אפשר להוסיף הסברים נוספים שיסייעו בהארת סוגיה זו. קלאוזביץ רצה למקד את הדיון והמחקר בממד הנפשי של המלחמה. אם התופעה מורכבת מ'בניין כוח' ו'הפעלת כוח', אזי המגמה שלו הייתה להעלות על נס את החלק הנפשי בהפעלת הכוח בלבד, כמשקל נגד לעיסוק המיותר מבחינתו, בחלק החומרי של 'הפעלת הכוח'. מכאן, יקל עלינו להבין שהוא לא רצה לעסוק בחלק האחר של המלחמה 'בניין הכוח'.

נמען יצירתו של קלאוזביץ הוא המצביא. אותה דמות מופלאה שאליה הוא מכוון את חיבורו. קלאוזביץ רוצה להאיר את עיניו עד כמה שניתן. בעיני קלאוזביץ, כמדגיש הממד המדיני מעבר לממד הנפשי, 'בניין הכוח' נובע מהממד המדיני. הממד הזה מוגדר על ידו כאילוץ וקביעת מסגרת של המדינה מול המצביא. לפיכך, אל למצביא לעסוק בכך אלא לקבל את 'בניין הכוח' כנתון, כאילוץ, וכנקודת מוצא ל'הפעלת הכוח'.

רצונו של קלאוזביץ, כמו של הוגי דעות תיאורטיקנים צבאיים לפניו ואחריו, היה להגיע לגרעין המזוקק ביותר של מהות המלחמה. לפיכך, הוא הרחיק לכת בסילוק כל גורם שהפריע לו בבירור זה ושלא שייך לטבע הלחימה עצמה.

חיבורו המונומנטאלי של קלאוזביץ נמצא חסר אם הוא התיימר לחקור, לברר, לבאר ולפרש את תופעת המלחמה. תחומי העיסוק של קיום הכוח ובניינו הם חלק בלתי נפרד מהתופעה עצמה ואינם יכולים להיות מוגדרים כ'גורמים זרים'. אם רצה

לחקור רק את הקרב או לכל היותר סדרת קרבות, או אז חיבורו מספק. קלאוזביץ לא החסיר רק את בניין הכוח וקיומו אלא גם תחומים אחרים. מחקרו מתמקד בלוחמה היבשתית בלבד ובמלחמות בין מדינות שכנות.

עובדת התעלמותו מבניין הכוח הצבאי מתמיהה בעיקר על רקע הביוגרפיה שלו. קלאוזביץ חווה והשתתף באופן פעיל ואישי במעבר לצבאות ההמונים. מעבר זה, לא יכול היה שלא לספק כר פעולה נרחב לחשיבה תיאורטית מעמיקה, שתנסה לארגן ולפרש את התופעה המדהימה הזאת. קלאוזביץ לא יכול היה לטעון שאין יחסי סובב ומסובב בין צבאות ההמונים לבין תופעת המלחמה. ההפך הוא הנכון – הוא עצמו דן בשלושת הקטבים שביניהם מתחוללת תופעה זאת – העם, הצבא והמדינה. הצטרפות של העם והחידוש של המדינה, הם שני האלמנטים שהצטרפו לצבא שהיה קיים במתכונת אחרת. לפיכך, תמונה התעלמותו מחקר התופעה השלמה של המלחמה.

הציפייה מחיבור מעמיק ורחב היריעה כמו **על המלחמה**, היא שיקף את כלל התופעה. סבור אני כי גם קלאוזביץ חש אי נוחות מסוימת בעניין זה. באחת ההתבטאויות שלו הוא אומר:

אם נראה את המדינה ואת כוח הצבא שלה כיחידה אחת, יהיה זה אך

טבעי אם נשער לעצמנו שגם המלחמה אינה אלא קרב אחד גדול.⁶¹

כלומר, עבור המדינה המלחמה מורכבת מ'הקרבות' ומ'הכוח הצבאי' שלה. ה'קרב' הוא עניינו הבלעדי של הצבא, המקבל את 'הכוח הצבאי' כתפוקה של יכולות ורצון המדינה. הצבא מהווה לגבי קלאוזביץ תשומה לקרבות; תוצאות הקרבות מהוות תשומה למעשה המדיני, המקיף את כלל תופעת המלחמה. אילו היה קלאוזביץ עקבי בהיגיון שהמלחמה אינה אלא קרב גדול של המדינה, אילו הנמנען של חיבורו היה זה שמפקד על כלל המלחמה ולא רק על הקרבות שבה, או אז היינו מקבלים התייחסות מלאה וכנראה גם מעמיקה בתחום בניין הכוח הצבאי וקיומו.

הערות:

¹ רוג'ר אשלי לאונרד, **על המלחמה: מדריך קצר לקלאוזביץ**, 'מערכות', משרד הביטחון-ההוצאה לאור, ת"א, 1977.

² Gen. Carl von Clausewitz. "On War." Translated by Colonel J.J. Graham. Fourth Impression. London, New York. 1940.

³ לאונרד אשלי, **על המלחמה**, עמ' 93.

⁴ **שם**, עמוד 96.

⁵ עזר גת, **מקורות המחשבה**, עמ' 169: "[...] מכאן גם קביעתו של קלאוזביץ כי כל הפעילויות המכניות

אינן שייכות לתיאוריה של המלחמה עצמה, דבר שהפתיע כמה פרשנים."

⁶ לאונרד אשלי, **על המלחמה**, עמ' 93.

⁷ **על המלחמה**, עמ' 97.

⁸ **שם**, עמ' 93.

⁹ **שם**, עמ' 93.

¹⁰ **שם**, עמ' 96.

¹¹ **שם**, עמ' 94.

¹² **שם**, עמ' 93.

¹³ **שם**, עמ' 30.

¹⁴ **שם**, עמ' 131.

¹⁵ **שם**, עמ' 72.

¹⁶ **שם**, **שם**.

¹⁷ **שם**, עמוד 72.

¹⁸ **שם**, עמוד 92.

¹⁹ **שם**, עמ' 96.

²⁰ **שם**, עמ' 92.

²¹ **שם**, עמ' 112.

²² **שם**, עמ' 93.

²³ **שם**, עמ' 131.

²⁴ **שם**, עמ' 52.

²⁵ **שם**, עמ' 57.

²⁶ **שם**, עמ' 115.

²⁷ **שם**, עמ' 114.

²⁸ **שם**, עמ' 32.

²⁹ יהודה ואלך, **תורות צבאיות**, עמ' 50.

³⁰ **שם**, עמ' 51.

³¹ לאונרד אשלי, **על המלחמה**, עמ' 39.

³² **שם**, עמ' 28.

³³ **שם**, עמ' 16.

³⁴ **שם**, עמוד 83.

³⁵ **שם**, עמוד 102.

³⁶ **שם**, עמוד 193.

³⁷ **שם**, עמ' 102.

³⁸ **שם**, עמוד 57.

³⁹ **שם**, עמוד 206.

⁴⁰ **שם**, עמוד 56.

⁴¹ **שם**, עמוד 115.

- ⁴² עזר גת, מקורות המחשבה הצבאית המודרנית – ספר ראשון, עמ' 169.
- ⁴³ יהודה ואלך, תורות צבאיות, עמ' 54.
- ⁴⁴ לאונרד אשלי, על המלחמה, עמ' 31.
- ⁴⁵ שם, עמוד 212.
- ⁴⁶ שם, עמוד 214.
- ⁴⁷ עזר גת, מקורות המחשבה הצבאית המודרנית – ספר ראשון, עמ' 165.
- ⁴⁸ לאונרד אשלי, על המלחמה, עמוד 53.
- ⁴⁹ שם, עמ' 92.
- ⁵⁰ שם, עמ' 116.
- ⁵¹ שם, עמוד 87.
- ⁵² שם, עמ' 79.
- ⁵³ שם, שם.
- ⁵⁴ שם, עמ' 82.
- ⁵⁵ שם, עמ' 91.
- ⁵⁶ שם, עמוד 79.
- ⁵⁷ שם, עמוד 91.
- ⁵⁸ שם, עמ' 112.
- ⁵⁹ שם, עמוד 112.
- ⁶⁰ שם, עמוד 126.
- ⁶¹ שם, עמ' 131.